

że dla dążącej do ostatecznego uznania tej granicy FDP socjaldemokraci stali się ponownie bliżsi niż partie chadeckie. Zrodziło to nawet spekulacje o możliwości zmiany układu koalicyjnego. Argumentem dodatkowym, który pojawił się na początku 1990 r. było powstanie siostrzanej partii SPD w NRD i nawiązanie przez nią bliskiej współpracy z socjaldemokratami zachodnioniemieckimi. Była to pierwsza z nowo powstałych w NRD partii, mogących odwołać się do tradycji niemieckich. Wyniki badań opinii publicznej w NRD wskazywały jeszcze na początku marca, że partia ta cieszy się ogromnym poparciem wśród wschodnich Niemców. Wydawała się ona być centrum grawitacyjnym, przyciągającym zwolenników lewicy politycznej w NRD. Jej dosyć niespodziewana porażka w marcowych wyborach parlamentarnych w NRD wpłynęła również negatywnie na sytuację zachodnioniemieckiej SPD.

Maria Tomczak

LOSZY SOCJOLOGÓW POLSKICH W OKRESIE OKUPACJI HITLEROWSKIEJ — CZ. II

Poniższy tekst stanowi uzupełnienie artykułu Elżbiety Rawicz-Oleędzkiej *Polskie instytucje socjologiczne w czasie okupacji* („Przegląd Zachodni” nr 4/1989), który poruszał zagadnienia dotyczące konspiracyjnych instytucji socjologicznych, funkcjonujących w latach okupacji niemieckiej. Przedstawiono w nim prace Polskiego Instytutu Socjologicznego, Instytutów Gospodarstwa Społecznego i Spraw Społecznych oraz działanie kompletów socjologicznych w tajnych uczelniach na terenie Warszawy. Artykuł niniejszy stanowi natomiast próbę ukazania losów socjologów polskich w tym okresie — ich przeżyć osobistych, działalności naukowej i związków z tajnymi instytucjami naukowymi. Tekst został podzielony na dwie części. W pierwszej zaprezentowano sylwetki tych uczonych, którzy w latach okupacji związani byli z przedstawionymi przez E. Rawicz-Oleędzką konspiracyjnymi instytucjami socjologicznymi, druga zaś traktuje o tych, którzy z różnych względów w omawianym okresie nie mogli się do prac tych instytucji włączyć.

Zaprezentowano tu sylwetki tylko kilku uczonych, tych przede wszystkim co do których udało się zebrać możliwie pełne dane. Jako materiał źródłowy posłużyły opracowania dotyczące dziejów nauki polskiej w latach 1939-1945, spośród nich zwłaszcza prace Mariana Walczaka *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939-1945*, Władysława Kowalenki *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940-1945*, a także artykuły różnych autorów publikowane m.in. w „Przeglądzie Socjologicznym”. W badaniach nad losami socjologów polskich korzystano także z materiałów archiwalnych. Źródła do tego zagadnienia odnaleziono w Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego — odręczne życiorysy Józefa Chałasińskiego, Józefa Obrębskiego, Jana Szczepańskiego, Stanisława Ossowskiego i ich ankiety personalne. W Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie czerpano ze spuścizny Jana Stanisława Bystronia, a zwłaszcza z jego korespondencji z lat wojny. W Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza odnaleziono odręczny życiorys Czesława Znamierowskiego i jego ankietę personalną oraz list Ireny Okińskiej o jej mężu adresowany do Instytutu Zachodniego. Archiwum Państwowe w Poznaniu dostarczyło — sporzą-

dzonogo przez *Gestapo* — wykazu opinii o profesorach Uniwersytetu Poznańskiego z 1939 r.

Uzupełniający charakter w badaniach miał wywiad przeprowadzony z prof. Stefanem Nowakowskim¹.

Przedstawiony tu materiał wraz z artykułem E. Rawicz-Oleźdzkiej stanowić może przyczynek do dalszych badań nad dziejami socjologii polskiej w latach okupacji hitlerowskiej, które nie doczekały się jeszcze pełnego opracowania.

* * *

W chwili wybuchu II wojny światowej Jan Stanisław Bystron² wraz z żoną i synem Andrzejem zajmował dom przy ul. Zawrat 4 w Warszawie. W listopadzie 1939 r. aresztowano go i osadzono na Pawiaku. Zwolnienie uzyskał w kwietniu następnego roku. Kilka miesięcy później — prawdopodobnie jesienią 1940 r. — podjął pracę w tajnym wyższym nauczaniu. Wykładał socjologię na Wydziale Humanistycznym tajnego Uniwersytetu Warszawskiego, dla Sekcji Polonistycznej i Pedagogicznej oraz w Wolnej Wszechnicy Polskiej. Kierował również pracami zespołu wschodniopruskiego, powołanego przez Departament Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj w celu opracowania zagadnień kulturalnych dla ziem postulowanych (odzyskanych)³.

W okresie okupacji opracowywał, współpracując przy tym z tajnym Instytutem Spraw Społecznych, historię rzemiosła. Przygotowywał drugie wydanie *Dziejów obyczajów w Polsce* oraz pracę z socjologii religii, którą ukończył w notatkach. Jednocześnie czynił notatki do rozprawy z historii folkloru polskiego. Tej pracy jednak nie ukończył — w oparciu o notatki Bystronia uczynił to Julian Krzyżanowski. Bystron gromadził też i opracowywał materiały do pracy o Warszawie, która ukazała się w 1949 r.⁴

Aktywność Bystronia związana była nie tylko z socjologią, działał bowiem także w Stołecznym Komitecie Samopomocy Społecznej i Polskim Kościele Ewangelicko-Reformowanym, który w 1943 r. powołał „Komitet dla wzmocnienia i pogłębienia życia religijnego i społecznego” i wybrał Bystronia przewodniczącym sekcji naukowo-publicystycznej tegoż Komitetu⁵.

Okupacyjną aktywność Bystronia osłabiła, a ostatecznie przerwała osobista tragedia, jaką była tragiczna śmierć 11-letniego syna. W wyniku przeżytego wstrząsu Bystron podupadł na zdrowiu i nigdy już nie wrócił do pełni sił.

Wybuch powstania w Warszawie skłonił Bystronia do udania się wraz z żoną do Milanówka. Tam znaleźli schronienie u Włodzimierza Antoniewicza. W październiku 1944 r. — w wyniku działań niemieckich — zmuszeni zostali do dalszej tułaczki w kierunku Częstochowy, a stamtąd dalej do Krakowa. Do Warszawy Jan St. Bystron powrócił w 1945 r.

¹ Wywiad przeprowadzony przez prof. Andrzeja Kwileckiego w 1986 r.

² J. St. Bystron, przed wojną m.in. kierownik Katedry Etnologii i Etnografii na Uniwersytecie Poznańskim i Katedry Etnologii i Socjologii na Uniwersytecie Jagiellońskim. Od 1934 r. w Warszawie jako kierownik nowo powstałej na uniwersytecie Katedry Socjologii. Autor prac z zakresu etnografii i socjologii, członek Polskiej Akademii Umiejętności.

³ C. Wycech, *Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji 1933-1944*, Warszawa 1964, s. 53.

⁴ Wywiad prof. A. Kwileckiego z prof. S. Nowakowskim.

⁵ Wg korespondencji złożonej w Archiwum PAN w Warszawie, sygn. III-104, j. 90-91.

Józef Chałasiński⁶ i grupa jego współpracowników z Państwowego Instytutu Kultury Wsi podjęli 5 września 1939 r. próbę ewakuacji Instytutu do Puław, która nie powiodła się wskutek nalotu niemieckiego w okolicach Mińska Mazowieckiego⁷. Wrócili więc do Warszawy; nie na długo jednak, gdyż wiadomo, że Chałasiński już 1 października 1939 r. pracował jako nauczyciel szkoły powszechnej we wsi Dołhe pod Sarnami, na Wołyniu. Trafił do tej wsi wraz z Krystyną Dudą-Dziewierz (z którą związał się tuż przed wybuchem wojny) jako uciekinier i pozostawał tam do lutego 1940 r.⁸ Wtedy to udało mu się przenieść do Lwowa i zatrudnić w Bibliotece Ossolineum. Pracę tę przerwał w związku z wybuchem wojny niemiecko-radzieckiej i wrócił (1941) do Warszawy. Tu rychło włączył się do pracy konspiracyjnej.

W styczniu 1942 r. został dyrektorem Zarządu Polskiego Instytutu Socjologicznego, który wznowił działalność w formie konspiracyjnej, z inicjatywy Stanisława Ossowskiego. W tym samym roku podjął współpracę z Tajną Organizacją Nauczycielską — brał udział w pracach komisji opracowującej projekt szkolnictwa powszechnego *Podstawy polityki oświatowo-kulturalnej*⁹.

W okresie okupacji nie zaniedbywał Chałasiński pisarstwa naukowego. Po powrocie do Warszawy przystąpił do pracy nad *Spółczeństwem i wychowaniem*. Opracowywał też zagadnienia kultury narodowej i chłopskiej. Pod pseudonimem Jan Stróżyk napisał pracę *Chłopi i panowie. Inteligencja a problem chłopski w kulturze polskiej*, w której przeprowadził m.in. typologię inteligencji. Tekst ten zamierzał rozbić na dwie książki — jedna z nich miała nosić tytuł *Kultura szlachecka i kultura chłopska*, faktycznie zaś stanowiła podwaliny pod opublikowaną w 1946 r. *Społeczną genealogię inteligencji polskiej*¹⁰.

Wiosną 1944 r. nazwisko Chałasińskiego znalazło się na liście proskrypcyjnej, rozpowszechnianej przez jedną z prawicowych organizacji podziemia. Po śmierci pierwszej osoby z tej listy — tuż przed wybuchem powstania — Chałasiński udał się do Kobyłki pod Warszawą i zamieszkał u ojca Stefana Nowakowskiego. W październiku wyjechał wraz z Krystyną Dudą-Dziewierz, która towarzyszyła mu przez cały okres okupacji, i Nowakowskim do Lublina, gdzie wznowili pracę PIS przerwana wybuchem powstania w Warszawie. W kwietniu 1945 r. lubelski zespół PIS przeniósł się do Łodzi — tam organizowano nowy ośrodek socjologiczny.

Ludwik Krzywicki¹¹ w chwili wybuchu II wojny światowej mieszkał przy ul. Langiewicza 25 w Warszawie. Skutki wojny rychło dotknęły uczonego. Podczas oblężenia Warszawy w jego dom trafiły dwa pociski artyleryjskie, które do-

⁶ J. Chałasiński, uczeń i współpracownik F. Znanieckiego, od 1935 r. redaktor „Przeglądu Socjologicznego”, wykładowca Uniwersytetu Warszawskiego i WWP, v-dyrektor PIS. Od 1938 r. dyrektor Państwowego Instytutu Kultury Wsi.

⁷ Z. Ruta, *Józef Obrębski — życie i dorobek naukowy*. Poznań 1987, maszynopis w Archiwum Instytutu Socjologii UAM.

⁸ J. Chałasiński (J. Stróżyk), *Chłopi i panowie. Inteligencja a problem chłopski w kulturze polskiej*. „Kultura i Społeczeństwo” nr 4/1984, s. 8.

⁹ M. Walczak, *Nauczycielstwo w latach okupacji*. W: B. Grześ, *Związek Nauczycielstwa Polskiego. Zarys dziejów 1905 - 1985*. Warszawa 1986, s. 283.

¹⁰ A. Kłoskowska, *Socjologia in extremis*. W związku z nie publikowanym dziełem Józefa Chałasińskiego. „Kultura i Społeczeństwo” nr 4/1984, ss. 39 - 41.

¹¹ Ludwik Krzywicki, ur. w 1859 r., w wolnej Polsce był rektorem WWP, wykładowcą Uniwersytetu Warszawskiego i Szkoły Głównej Handlowej oraz dyrektorem Instytutu Gospodarstwa Społecznego.

konały poważnych uszkodzeń. Krzywicki doznał wtedy rany głowy, wymagającej leczenia szpitalnego. Do domu wrócił w 1940 r. Ponieważ wymagał stałej opieki, sąsiedzi polecili mu opiekunkę, która zrazu wykazała troskliwość wobec chorego, ale wkrótce zatrzymała mu życie, kontrolując wszelkie poczynania.

Choć w tak tragicznych warunkach spędzał Krzywicki ostatnie lata życia, nie zaniechał pracy naukowej. Nawet podczas pobytu w szpitalu dyktował sekretarce pracę o hordzie pierwotnej, która otrzymała tytuł *Pierwociny więzi społecznej* oraz o swoich poszukiwaniach archeologicznych na Żmudzi i wspomnienia o Marcinie Kasprzaku. Po powrocie ze szpitala uzupełniał swoje wspomnienia obejmujące lata 1878 - 1939¹². Działający w okresie okupacji Spółdzielczy Instytut Wydawniczy uwzględnił w swoich planach wydanie tych wspomnień, jednak posiadany przezeń rękopis I tomu uległ zniszczeniu podczas powstania warszawskiego i dopiero po wojnie, na podstawie zachowanych odpisów, udało się doprowadzić do wydania¹³.

Ludwik Krzywicki zmarł 10 czerwca 1941 r. na zawał serca.

Józef Obrębski¹⁴ wziął udział 5 września 1939 r. w nieudanej próbie ewakuacji Państwowego Instytutu Kultury Wsi do Puław. Wkrótce potem próbował, również bezskutecznie, przedostać się do Rumunii. Ostatecznie wrócił do Warszawy, do swojej willi przy ul. Ursynowskiej 58.

W listopadzie 1939 r. uratował i zabezpieczył część biblioteki i archiwum PIS. Dokonał tego wspólnie ze Stefanem Nowakowskim, który w latach okupacji mieszkał — z małymi przerwami — u Obrębskiego. W ogóle willa Obrębskich stanowiła w tym okresie miejsce skupienia socjologów polskich, ośrodek spotkań i dyskusji.

Obrębski zaangażowany był w tajne nauczanie — wykladał w Wolnej Wszechnicy Polskiej¹⁵ oraz Uniwersytecie Ziemi Zachodnich i tajnym Uniwersytecie Warszawskim¹⁶. Związany był też z tajnym PIS, pełniąc w nim obowiązki członka Zarządu. Nie zaniedbywał również pracy naukowej. Prawdopodobnie na początku okupacji powstał rękopis *Uniwersytetów ludowych w Polsce przedwojennej*. W 1943 r. ukończył pracę *Giaurowie Macedonii. Opis magii i religii pasterzy macedońskich na tle zbiorowego życia ich wsi* (ostateczny tytuł *Spółeczna i obrzędowa struktura wsi macedońskiej*). Na podstawie zebranych przed wojną i wstępnie opracowanych materiałów na temat Polesia przygotowywał pracę *Polesie archaiczne*, która po wojnie (1946) była podstawą jego habilitacji. W okresie okupacji powstawała też *Legenda leśnych ludzi. Przeobrażenia wsi i chłopów ruskiego na tle procesów dziejowych oraz konfliktu kultur i systemów społecznych Wschodu i Zachodu* — dokończona już w Łodzi w 1945 r.¹⁷

¹² Zob. S. Stempowski, *Ostatnie lata życia Ludwika Krzywickiego*. „Przegląd Socjologiczny”. T. IX, 1947, s. 3.

¹³ J. Jasiński, *Z dziejów polskiej spółdzielczości spożywców podczas II wojny światowej*. Warszawa 1965, s. 141.

¹⁴ J. Obrębski uzyskał w 1933 r. na Uniwersytecie Londyńskim doktorat na podstawie pracy opartej częściowo o własne badania terenowe w Macedonii; po powrocie do Polski prowadził badania na Polesiu i Wołyniu. Współpracownik J. Chałasińskiego w Państwowym Instytucie Kultury Wsi, wykładowca m.in. WWP; od 1938 r. redaktor naczelny „Biblioteki Socjologicznej”.

¹⁵ H. Brodowska, *Z dziejów kształcenia pracowników społeczno-oświatowych 1925 - 1952*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1958, seria 1, s. 150.

¹⁶ Wg życiorysu J. Obrębskiego w Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego — kartoteka osobowa, sygn. 1987. Informacji nt. pracy Obrębskiego w UZZ i tajnym Uniwersytecie Warszawskim nie potwierdzają (poza wywiadem z prof. S. Nowakowskim) żadne inne źródła.

¹⁷ Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego — Kartoteka osobowa, sygn. 1987.

W willi Obrębskich Niemcy dwukrotnie przeprowadzili rewizje, uwięzili też żonę Obrębskiego, Tamarę, którą ostatecznie udało się wykupić. Jego dom stał się na kilka tygodni schronieniem dla dwóch Anglików zbiegłych z obozu jenieckiego¹⁸.

20 sierpnia 1944 r. Obrębscy opuścili z synem Stefanem Warszawę, udając się do Podkowy Leśnej. Stamtąd już w styczniu 1945 r. Obrębski wyjechał do Lublina, gdzie dołączył do zespołu Polskiego Instytutu Socjologicznego.

Tuż przed wybuchem II wojny światowej Władysław Okiński¹⁹ podjął pracę w Instytucie Pedagogicznym Związku Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie. Pracę tę kontynuował podczas okupacji w formie konspiracyjnej. Działał też w tajnym Spółdzielczym Instytucie Naukowym, na zlecenie którego przygotował pracę *Socjologiczne podstawy spółdzielczości*.

Od roku akademickiego 1941/42 prowadził wykłady dla kompletów socjologicznych Uniwersytetu Ziemi Zachodnich. W następnym roku Radzie Wydziału Humanistycznego UZZ została przedstawiona przez Tadeusza Szczurkiewicza praca habilitacyjna Okińskiego *Podstawy socjologiczne polityki społecznej*²⁰.

Związki Władysława Okińskiego z tym uniwersytetem wyznacza tragiczna data 5 stycznia 1944 r., kiedy to — w wyniku nieszczęśliwego spłotu wypadków — cały komplet socjologiczny wraz z Okińskim został aresztowany i osadzony na Pawiaku. Grupę tę potraktowano jako podziemną organizację wojskową. Wszystkich, z wyjątkiem dwóch studentek, rozstrzelano. Okiński zginął prawdopodobnie 19 stycznia 1944 r. w ruinach getta warszawskiego²¹.

Stanisław Ossowski²² brał udział w kampanii wrześniowej 1939 r. W listopadzie tego roku przedostał się przez granicę niemiecko-radziecką do Białegostoku, skąd udał się do Lwowa. Tam zatrudnił się w Ossolineum. 30 czerwca 1941 r. do Lwowa wkroczyły oddziały armii niemieckiej. Ossowski został uwięziony jako podejrzan o działalność antyniemiecką. Po miesiącu zwolniono go.

W październiku 1941 r. wrócił do Warszawy, gdzie cały czas przebywała jego żona Maria, już od wiosny tamtego roku kierująca Sekcją Filozoficzną tajnego Uniwersytetu Warszawskiego. Ossowski włączył się do tajnego nauczania; wykładał dla kompletów socjologii Uniwersytetu Ziemi Zachodnich w roku akademickim 1941/42, a od grudnia 1941 r. związany był z tajnym Uniwersytetem Warszawskim. Współpracował też z Wolną Wszechnicą Polską i liceum Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci na Żoliborzu. Z jego inicjatywy pracował Polski Instytut Socjologiczny.

Swą niezwykłą aktywność ujawniał Ossowski w innych działaniach — pracował w Głównej Komisji Planowania, powołanej przez Departament Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj dla opracowania programu oświaty i kul-

¹⁸ Wywiad z prof. S. Nowakowskim.

¹⁹ W. Okiński, zaliczany był do najzdolniejszych uczniów F. Znanieckiego. Asystent przy Katedrze Socjologii Uniwersytetu Poznańskiego, członek Rady Naukowej Instytutu Spraw Społecznych w Warszawie. Publikował prace nt. oświaty dorosłych; był jedynym socjologiem poznańskim zajmującym się zagadnieniami oświatowymi.

²⁰ A. Kwilecki, J. Ziółkowski, *Socjologia w Poznaniu w latach 1920-1980*. W: *60 lat socjologii poznańskiej*. Pod red. A. Kwileckiego, Poznań 1981, s. 28.

²¹ Zob. omówienie: W. Bartoszewski, *Tajny komplet na Żoliborzu*. „Przegląd Socjologiczny”. T. VIII, 1946, ss. 210-212.

²² S. Ossowski, w latach trzydziestych stypendysta Funduszu Kultury Narodowej, wykładowca i adiunkt przy Katedrze Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, współpracownik PIS.

tury, który miał być realizowany już w okresie okupacji, jak i po wojnie. Program ten zawarty był w dokumencie *System kształcenia, wychowania i upowszechniania kultury*²³. Nawiązał współpracę z tajnym Instytutem Planowania Społecznego, opracowującym plany powojennej przebudowy Warszawy. W okresie od lutego 1943 r. do 15 listopada 1944 r. pełnił obowiązki referenta instytutów naukowych przy Delegaturze Rządu na Kraj²⁴.

Nie zaniedbywał Ossowski również pisarstwa naukowego. W 1943 r. opublikował pod pseudonimem Władysław Raszka dwuczęściową broszurę *Najogólniejsze postulaty nowoczesnej demokracji. Zagadnienia demokratycznej organizacji życia zbiorowego*, w której analizował wieloznaczność pojęcia demokracji. W drukach konspiracyjnych „W Świecie Dnia” opublikował w 1944 r. dwa artykuły: *O drogach upowszechniania kultury umysłowej* i *Zagadnienia polityki stypendialnej*. W artykułach tych analizował zagadnienia organizacji oświaty w Polsce powojennej²⁵. W okresie okupacji przygotowywał dwie książki: pierwsza, poświęcona problemom socjologii narodu spłonęła w czasie powstania i częściowo tylko została zrekonstruowana po wojnie jako *Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny*. Druga natomiast była zbiorem szkiców z zakresu psychologii społecznej. Mowa tu o *Z zagadnień psychologii społecznej* w całości opublikowanej dopiero po śmierci autora.

W latach okupacji Maria i Stanisław Ossowscy brali czynny udział w organizowaniu pomocy dla ludności żydowskiej oraz udzielali jej przedstawicielom schronienia w swoim żoliborskim mieszkaniu²⁶.

Wiosną 1944 r. znaleźli się na liście proskrypcyjnej, w związku z czym kilka miesięcy później przenieśli się do Legionowa. Zimą 1944/45 spędzili w Bukowinie Tatrzańskiej, gdzie utrzymywali się z zasiłków „Społem”.

Wiosną 1945 r. Stanisław Ossowski został powołany do komisji organizacyjnej Uniwersytetu Łódzkiego.

Wybuch II wojny światowej zastał Stanisława Rychlińskiego²⁷ w Warszawie. Wnet włączył się do pracy w kilku tajnych instytucjach. Najwcześniej — prawdopodobnie w październiku 1939 r. — związał się z Instytutem Spraw Społecznych. Przyczynił się wraz z Witoldem Kulą i Wacławem Adamieckim do ocalenia biblioteki Instytutu. W jego ramach prowadził z Wojciechem Atlasem (działaczem Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy) świetlicę, miejsce spotkań robotników i ich rodzin z artystami²⁸.

Rychliński, jako docent Szkoły Głównej Handlowej, pozostał wierny jej wojennej kontynuatorce — Miejskiej Szkole Handlowej. Dla jej słuchaczy wykładał politykę społeczną z elementami historii gospodarczej i historii doktryn ekonomicznych. Prowadził też konwersatorium poświęcone wizji Polski i świata po

²³ B. Gralak, *Szkolnictwo akademickie i nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej*. Łódź 1984, ss. 27–28.

²⁴ Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego — kartoteka osobowa, sygn. 2031.

²⁵ Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 2692.

²⁶ *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXIV, Ossolineum 1979, s. 447. Prof. S. Nowakowski podał, iż ukrywali oni Adolfa Bermana, prawdopodobnie brata Jakuba oraz przez półtora roku Marjana Spychalskiego. Wiadomości tych nie udało się potwierdzić w żadnym innym źródle.

²⁷ S. Rychliński, pracownik IGS, stypendysta Funduszu Kultury Narodowej, aktywny badacz — z jego inicjatywy ISS rozpoczął badania nad przeobrażeniami struktury społeczeństwa polskiego.

²⁸ S. Rychliński, *Wybór pism*. Warszawa 1976, s. XVI (wstęp).

zakończeniu wojny, z uwzględnieniem problemów społecznych. Dla słuchaczy SGH przygotowywał też podręcznik *Ekonomia*.

W latach okupacji związał się ze spółdzielczością spóżywców — wykladał na kursach konspiracyjnych, odbywanych pod pozorem szkolenia zawodowego²⁹. Dla działaczy społecznych opracowywał materiały szkoleniowe — *Lustracje społeczne i zagadnienia p.acownicze w spółdzielczym zakładzie wytwórczym*, a na użytek działaczy ludowych wspólnie z J. Miłkowskim *Spółdzielczość i chałupnictwo w socjalizmie*³⁰.

Od wznowienia działalności PIS w 1942 r. pełnił w nim obowiązki członka Zarządu.

1 października 1944 r. Stanisław Rychliński znalazł się w pociągu, na który Niemcy urządzili łapankę. Próbował ratować się ucieczką, ale sięgnęły go kule.

Pośmiertnie przyznano Rychlińskiemu dyplom profesora tytularnego Szkoły Głównej Handlowej.

Tadeusz Szczurkiewicz³¹ w momencie wybuchu wojny przebywał w Poznaniu. Tu też został ostrzeżony przez swojego byłego studenta niemieckiego pochodzenia przed aresztowaniem. Od niego tego samego dnia otrzymał fałszywą przepustkę na wyjazd do Warszawy³². Tam zamieszkał najpierw u Jerzego Piotrowskiego. Początkowo utrzymywał się z udzielania lekcji języka niemieckiego polskim kolejarzom. W marcu 1940 r. Piotrowski — wówczas sekretarz generalny Zakładu Ubezpieczeń Społecznych — ułatwił Szczurkiewiczowi otrzymanie pracy referenta w Warszawskiej Ubezpieczalni Społecznej, a w maju 1942 r. umożliwił mu przeniesienie do ZUS.

Poza legalną pracą Szczurkiewicz zaangażował się w tajne nauczanie. Okazją do tego stało się uruchomienie w roku akademickim 1941/42 na Uniwersytecie Ziemi Zachodnich dwóch kompletów socjologicznych; został ich kierownikiem i wykładowcą. Zajęcia z socjologii prowadził też dla Sekcji Ekonomicznej UZZ. Związany był z tajnymi kompletami Wolnej Wszechnicy Polskiej oraz grupą Bogdana Suchodolskiego na tajnym Uniwersytecie Warszawskim.

Zajęcia ze studentami nie były jedyną formą aktywności Szczurkiewicza w tajnym nauczaniu. W roku akademickim 1942/43 przedstawił Radzie Wydziału Humanistycznego UZZ pracę habilitacyjną Władysława Okińskiego, a w następnym roku pracę doktorską Jerzego Piotrowskiego. Wygłosił też referat na jednym z posiedzeń Rady³³.

1 sierpnia 1943 r., wracając z wykładów został zatrzymany w łapance i na kilka dni osadzony na Pawiaku. Zwolniono go dzięki posiadanej legitymacji ZUS.

W połowie 1943 r., za pośrednictwem Edmunda Męclewskiego, podjął funkcję kierownika Naukowego Instytutu Propagandy Polskiej, którego zadaniem było

²⁹ J. Jasiński, *op. cit.*, ss. 128, 132.

³⁰ S. Rychliński, *op. cit.*, ss. XII, XVII.

³¹ T. Szczurkiewicz, uczeń i współpracownik F. Znanickiego; sekretarz Rady Naukowej PIS, a od 1937 r. v-dyrektor Zarządu Głównego PIS, wykładowca Uniwersytetu Poznańskiego i Wyższego Katolickiego Studium Społecznego w Poznaniu.

³² Niektóre informacje dotyczące T. Szczurkiewicza pochodzą z ustaleń dokonanych i przedstawionych przez Macieja Wojtaszka w pracy: *Życie i działalność Tadeusza Szczurkiewicza 1895 - 1984*. Poznań 1987, maszynopis w Archiwum Instytutu Socjologii UAM.

³³ W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940 - 1945*, Poznań 1961, s. 17.

redagowanie i wysyłanie na Zachód raportów o zbrodniach hitlerowskich dokonywanych w Generalnym Gubernatorstwie i Wielkopolsce³⁴.

Szczurkiewicz w okresie okupacji napisał prawdopodobnie dwie rozprawy. Jedną poświęconą była teorii stosunku społecznego, druga nosiła tytuł *Socjologia prasy*. Obie te prace uległy zniszczeniu podczas powstania warszawskiego³⁵.

W czasie wojny w życiu osobistym Szczurkiewicza zaszły istotne zmiany; rozwiódł się z żoną Bronisławą i 29 lipca 1944 r. poślubił Aleksandrę Bocard z domu Białej — poznaną w czasie pracy w ZUS. Towarzyszyła temu zmiana wyznania z rzymskokatolickiego na prawosławne i oburzenie bliskich znajomych, które spowodowało izolację towarzyską Szczurkiewiczów także w latach powojennych.

Miesiące powstania warszawskiego spędził Szczurkiewicz wraz z żoną Aleksandrą w Warszawie. W październiku 1944 r. oboje zostali wywiezieni do obozu w Pruszkowie. Następnie przeszli obozy w Łambinowicach i Erfurcie, by na koniec dostać przydział pracy do fabryki sztucznych sznurów w Kristianstadt (Krzystkowice) nad Bobrem. Do Poznania wrócili w maju 1945 r. Wkrótce Szczurkiewicz objął kierownictwo Katedry Socjologii na tutejszym Uniwersytecie.

* * *

Ksiądz Waleriana Adamskiego³⁶ wybuch II wojny światowej zastał w Poznaniu. Tu też 7 listopada 1939 r. został aresztowany i po krótkim pobycie w obozie przejściowym przy ul. Głównej przewieziony do klasztoru w Kazimierzu koło Konina³⁷. 20 kwietnia 1940 r. zwolniono go. Ks. Adamski udał się wówczas do Warszawy i włączył się do pracy konspiracyjnej Zarządu Drukarni i Księgarni Św. Wojciecha, która tam znalazła swą tymczasową siedzibę. Prowadził też działalność duszpasterską w kościele Zbawiciela i klasztorze Sióstr Niepokalanek³⁸.

W tym okresie napisał dwie prace: o grupach społecznych i pracy wśród nerwowo i psychicznie chorych. Obie one uległy zniszczeniu w warszawskim mieszkaniu ks. Adamskiego podczas powstania, w którego pierwszych dniach brał udział jako kapelan. Wkrótce — 14 sierpnia 1944 r. — ponownie aresztowano go i wywieziono do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. Stamtąd 5 lutego 1945 r. przeniesiono go wraz z grupą księży i pastorów różnych narodowości do obozu w Bergen-Belsen, gdzie próbował opisywać fakty dotyczące życia obozowego i przeprowadzić badania, to jednak okazało się niemożliwe³⁹.

15 kwietnia 1945 r. obóz w Bergen-Belsen został wyzwolony. Ks. Adamski trafił do szpitala, skąd 17 sierpnia 1945 r. przeniesiono go do Bomlitz do „szpitala dla uwolnionych”. Z Bomlitz wrócił do Poznania w 1946 r.

Kazimierz Dobrowolski⁴⁰ wraz z innymi wykładowcami wyższych uczelni Krakowa został 6 listopada 1939 r. aresztowany na podstępnie zorganizowanym

³⁴ A. Wesółowski, *Tadeusz Szczurkiewicz: działalność organizacyjno-naukowa i dydaktyczna (w 85-lecie urodzin)*. W: A. Kwilecki (red.), *op. cit.*, s. 138.

³⁵ M. Wojtaszek, *op. cit.*

³⁶ Ks. W. Adamski, seminarzysta i współpracownik F. Znanickiego; profesor Wyższego Katolickiego Studium Społecznego w Poznaniu.

³⁷ Informacje dotyczące ks. W. Adamskiego pochodzą głównie z jego listu do F. Znanickiego z dnia 10 stycznia 1946 r., zob. Z. Dulcowski, *Florian Znanicki. Życie i dzieło*. Warszawa 1984, ss. 332 - 334.

³⁸ *Wielkopolski Słownik Biograficzny*. Warszawa—Poznań 1981, s. 21.

³⁹ Z. Dulcowski, *op. cit.*, s. 334.

⁴⁰ K. Dobrowolski, związany z Uniwersytetem Jagiellońskim przed II wojną światową, uzyskał tytuł profesora nadzwyczajnego socjologii i etnologii.

przez szefa krakowskiego SS w *Collegium Novum* Uniwersytetu Jagiellońskiego zebraniu. Wszystkich aresztowanych przewieziono do więzienia przy ulicy Montelupich, a następnego dnia do dawnych koszar 20 pp przy ul. Mazowieckiej. Tam do prof. Stołyhwo (antropologa o międzynarodowej sławie) zgłosił się Niemiec, dr Arlt, z propozycją uwolnienia go wraz z asystentami — Jerzym Smoleńskim (geografem) i Kazimierzem Dobrowolskim — w zamian za współpracę. Prof. Stołyhwo jednak zdecydowanie odrzucił taką możliwość⁴¹.

9 listopada 1939 r. uczeni zostali przewiezieni do Wrocławia, a stamtąd do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen; wśród nich także Dobrowolski.

W obozie Dobrowolski „opracował” swój sposób leczenia chorych na biegunkę kolegów. Zwęglone kawałki drewna tłukł na proszek i podawał cierpiącym. Wtedy to przyłgął do niego, nadany przez współwięźnia Niemca przydomek *der Holzkohleprofessor*⁴².

8 lutego 1940 r., w wyniku nacisku europejskiej opinii publicznej zwolniono z obozu w Sachsenhausen grupę więźniów urodzonych przed 1900 rokiem — spośród uwolnionych znalazł się Dobrowolski⁴³.

Następne wiadomości o nim pochodzą dopiero z 1944 r. Otóż w czerwcu tego roku ukazał się w Krakowie anonimowy druk konspiracyjny *Zagadnienie przyszłego państwa polskiego*, którego autorem był właśnie Dobrowolski. Studium to zawierało przemyślenia na temat zasadniczej konstrukcji państwa polskiego z punktu widzenia jego zewnętrzno-politycznej sytuacji. Broszurę tę odbito w 300 egzemplarzach w Centralnej Kasie Kółek Rolniczych w Krakowie. Do dziś zachowały się jej nieliczne egzemplarze w zbiorach bibliotek Warszawy i Krakowa⁴⁴.

Nazwisko Ludwika Dobrzyńskiej-Rybickiej⁴⁵ znalazło się w sporządzonym przez Gestapo wykazie poznańskich organizacji studenckich i opinii o profesorach Uniwersytetu Poznańskiego obok m.in. nazwisk Floriana Znanieckiego i Czesława Znamierowskiego⁴⁶. Udało się jej uniknąć losu wielu poznańskich uczonych — osadzenia w obozie przy ul. Głównej lub natychmiastowego wysiedlenia.

Dobrzyńska-Rybicka mieszkała w Zakładzie Garczyńskich w Poznaniu. Jesienią 1940 r. wszystkie mieszkanki Zakładu przewieziono do Śremu i umieszczono w „Domu dla ubogich”⁴⁷. Tam notowała przemyślenia z zakresu filozofii oraz prowadziła zaszyfrowane zapiski w kalendarzu kieszonkowym⁴⁸.

2 października 1941 r., uzyskawszy zwolnienie, opuściła Śrem i wróciła do Poznania, gdzie zamieszkała u krewnych. Brała udział w tajnym nauczaniu — prowadziła zajęcia z języka angielskiego, filozofii i socjologii⁴⁹.

⁴¹ J. Gwiazdomorski, *Wspomnienia z Sachsenhausen. Dzieje uwięzienia profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego 6 XI 1939 — 9 II 1940*. Kraków 1969, s. 38.

⁴² *Ibidem*, s. 205.

⁴³ S. Gawęda, *Uniwersytet Jagielloński w okresie II wojny światowej 1939-1945*. Kraków-Wrocław 1986, s. 41.

⁴⁴ K. Dobrowolski, *Zagadnienie przyszłego państwa polskiego (1944)*. „Studia Historyczne” z. 1/1983, s. 125.

⁴⁵ L. Dobrzyńska-Rybicka, współpracowała z F. Znanieckim w Seminarium Socjologicznym Uniwersytetu Poznańskiego, przez dwa lata była kierownikiem tego seminarium. Publikowała prace z zakresu filozofii i socjologii, m.in. w serii „Prace Instytutu Socjologicznego w Poznaniu”.

⁴⁶ Archiwum Państwowe w Poznaniu, materiały *Sicherheitsdienst Posen*, w tym „Sporządzone przez Gestapo wykazy poznańskich organizacji studenckich oraz opinie o profesorach Uniwersytetu Poznańskiego” nr 16.

⁴⁷ Archiwum PAN, Oddział w Poznaniu, sygn. P, III-1, j. 160.

⁴⁸ *Ibidem*, sygn. P, III-1, j. 124.

⁴⁹ J. Wikarjak (przygot. do druku), *Uniwersytet Ziemi Zachodnich i tajne kursy uniwersyteckie 1939-1945. Pokłosie wspomnień*. Poznań 1972, s. 4.

W latach II wojny światowej ks. Franciszek Mirek⁵⁰ był proboszczem parafii na Podgórzu w Krakowie. W tym czasie przeprowadził remont kościoła. Obok działalności duszpasterskiej i organizatorskiej nie zaniedbywał własnej pracy naukowej. Każdego dnia poświęcał jej 6 godzin. Efektem okupacyjnej pracy była nowa redakcja *Socjologii parafii*, której maszynopis złożył ks. Mirek na ręce ks. Bendyka z Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie⁵¹.

Jan Szczepański⁵² brał udział w kampanii wrześniowej 1939 r.

Udało mu się uniknąć losu jeńca wojennego, dzięki czemu wrócił do Poznania — miasta, z którym był związany od podjęcia studiów — gdzie przebywała jego żona Eleonora. W listopadzie 1939 r. Szczepańscy zostali wysiedleni z poznańskiego mieszkania. Udali się do Ustronia i zamieszkali u rodziców Szczepańskich; zajęli się tam pracą na roli.

W lutym 1941 r. Jan Szczepański (a wkrótce i jego żona) skierowany został na roboty przymusowe. Początkowo pracował jako pomocnik drukarski w *Schlesische Verlagsanstalt* we Wrocławiu, a następnie jako tokarz w *Gasvens Werke* w Wiedniu. Tam też został aresztowany i zwolniony w listopadzie 1943 r.⁵³

Szczepański podkreślał, iż doświadczenia robót przymusowych inspirowały jego późniejsze zainteresowania socjologią pracy i przemysłu.

Wojenną tułaczkę Szczepańskich dzielił z nimi syn Artur, urodzony w 1941 r., którego — dla bezpieczeństwa — na początku 1945 r. umieścili w austriackiej rodzinie w Alpach. Ofensywa Armii Czerwonej odcięła ich od syna i udało im się go odnaleźć dopiero we wrześniu 1945 r., przy pomocy *134 Teamu UNRRA*, gdzie pracowali oboje jako tłumacze. Po odnalezieniu syna wrócili do Poznania, gdzie Szczepański nie znalazł zatrudnienia; udali się więc do Łodzi — tam został starszym asystentem uniwersyteckiej Katedry Socjologii⁵⁴.

W chwili wybuchu II wojny światowej Czesław Znamierowski⁵⁵ przebywał w Warszawie wraz z rodziną. Zajmował tam tymczasowo mieszkanie przy ul. Wspólnej 77. Dzięki temu udało mu się uniknąć uwięzienia, bowiem w Poznaniu (miejscu stałego zamieszkania i pracy) *Gestapo* wydało 28 października 1939 r. nakaz aresztowania go. Posługiwało się przy tym sporządzonym jeszcze przed wojną wykazem, w którym Znamierowski figuruje jako opiekun korporacji „Palestria” i Związku Polskiej Młodzieży Demokratycznej, które to organizacje — obok innych — uznano za „wrogie w stosunku do Niemców” i stwierdzono, że „brały udział we wszystkich wiecach wrogich Niemcom”⁵⁶.

Znamierowscy pozostali w Warszawie do sierpnia 1940 r. Wtedy to przenieśli się do wsi Kozłówek, w powiecie lubartowskim. Tam Znamierowski podjął się nauczania matematyki, fizyki i łaciny w zakresie gimnazjalnym. Wtedy też ukończył pisanie swojej rozpoczętej przed wojną pracy *Oceny i normy*, zamykającej temat związany z uporządkowaniem naukowego języka socjologii.

⁵⁰ Ks. F. Mirek studiował socjologię pod kierunkiem F. Znanieckiego, był wykładowcą Uniwersytetu Jagiellońskiego. W latach 1933-1937 prowadził wykłady w Szkole Nauk Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego.

⁵¹ Wg wywiadu przeprowadzonego przez B. Wejnert-Butlewską w lipcu 1985 r. z proboszczem parafii na Podgórzu w Krakowie.

⁵² J. Szczepański, uczeń a następnie asystent F. Znanieckiego; brał czynny udział w redagowaniu „Przeglądu Socjologicznego”.

⁵³ Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego — Kartoteka osobowa, sygn. 2752.

⁵⁴ Z. Dulczewski, op. cit., s. 358.

⁵⁵ Czesław Znamierowski, profesor Uniwersytetu Poznańskiego, prawnik, socjolog, filozof.

⁵⁶ Archiwum Państwowe w Poznaniu, op. cit.

W maju 1943 r. przeniósł się z rodziną do Puław, gdzie otrzymał stanowisko kierownika pracowni psychotechnicznej przy Państwowym Instytucie Rolnym.

W lipcu 1944 r. zmuszeni do ewakuacji Znamierowscy wyjechali do Bystrej Podhalańskiej, w której pozostali do 8 marca 1945 r. W tym czasie rodzinę utrzymywała żona Znamierowskiego z praktyki lekarskiej.

8 marca 1945 r. udał się Znamierowski do Krakowa; wkrótce — 28 marca — wrócił do Poznania, by na uniwersytecie organizować na nowo swoją katedrę⁵⁷.

Badania nad losami socjologów polskich w latach okupacji hitlerowskiej ujawniają wielką odmienność ich indywidualnych przeżyć. Jednocześnie jednak niezwykle charakterystyczna jest wspólnota ich losów w dziedzinie życia naukowego i podobieństwo zachowań w zakresie aktywności twórczej i dydaktycznej.

Jak pokazano żaden z nich nie zaniechał działalności naukowej. W sytuacji, gdy nie można było być pewnym jutra, socjologowie, jak i przedstawiciele innych dyscyplin nauki, decydowali się na podejmowanie badań naukowych, które z zasady są długoterminowe. Skoncentrowanie się wokół nauki pozwoliło im przetrzymać najtrudniejsze lata, oddalić świadomość niepewności. Tam, gdzie nie mogli pisać (jak np. Szczepański), dokonywali przemyśleń i obserwacji, wykorzystanych w twórczości powojennej. Wielu brało udział w tajnym nauczaniu, prowadząc zajęcia z socjologii lub dziedzin pokrewnych. Socjologowie angażowali się nie tylko w prace instytucji socjologicznych, ale i instytucji kulturalnych, oświatowych. Troszczyli się o księgozbiory i archiwa instytucji, z którymi współpracowali przed wojną i w latach okupacji.

Przedstawiciele tej dyscypliny wnieśli niezwykle istotny wkład w walkę o przetrwanie nauki polskiej, ich działalność przyczyniła się także do jej odbudowy po wojnie.

Katarzyna Majewicz-Raźniewska

⁵⁷ Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, sygn. 126/91.

NASZE WYDAWNICTWA

Bronisław Pasierb

POLSKA MYŚL POLITYCZNA OKRESU II WOJNY ŚWIATOWEJ WOBEC NIEMIEC

ark. wyd. 35, nakład 1500, cena 15 000 zł

Bardzo interesująca prezentacja aktywności społeczeństwa polskiego czasu okupacji hitlerowskiej w sferze działań intelektualnych, głównie nad przyszłością. Czytelnik znajdzie w tej książce obraz stosunku polskich intelektualistów do powojennej przyszłości Niemiec. Autor przedstawia odpowiedzi różnych ośrodków polskiej myśli politycznej na pytania: jak mają wyglądać Niemcy po wojnie, jak trzeba naprawić krzywdy przez nie wyrządzone innym narodom i jakie muszą być rzeczywiste gwarancje przyszłego pokoju?

DO NABYCIA:

w księgarniach naukowych
w Instytucie Zachodnim, 61 - 772 Poznań, Stary Rynek 78/79 (także za zaliczeniem pocztowym)
w księgarni Wolumen, Poznań, Ratuszowa 25/27 (domki budnicze)

